

**ԼՈՈՒԵՑԻ ՀԵՐՈՍՈՒՀԻ ԿԱՆԱՅՔ 19-ՐԴ ԴԱՐԱՎԵՐՁԻ
ԵՎ 20-ՐԴ ԴԱՐԱՍԿՁԲԻ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ-
ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ**

Հայոց ազգային-ազատագրական պայքարը զգալի չափով նախապատրաստվեց և լայն ծավալ ստացավ շնորհիվ այն բանի, որ 1860-1890-ական թվականները վերածննդի ու ազգային զարթոնքի յուրահատուկ շրջան հանդիսացան մեր ժողովրդի պատմության մեջ, երբ ավելի ուժեղացավ, ամրապնդվեց ազգային համախմբման գործընթացը, հայության հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառներում: Այդ շրջադարձային տարիներին լուսավորական շարժումը վճռական հաղթանակ տարավ կղերաավատատիրական, ռեակցիոն ուժերի նկատմամբ: Ձևավորվեց ու զարգացավ նոր, աշխարհիկ գրականությունը, կատարվեցին դպրոցական բարենորոգումներ, հիմնվեցին գրական, մշակութային, կրթական մի շարք ընկերություններ, նոր թափ ստացան հրատարակչական գործը, մամուլը, թատրոնը և այլն: Ձևավորվեց և քաղաքացիական իրավունք ստացավ աշխարհաբար գրական լեզուն, որը դարձավ ազգային միասնական լեզու՝ վեր կանգնելով տեղական բարբառներից, լայն ծավալ ստացան նաև լուսավորական գաղափարների քարոզչությունն ու տարածումը¹:

¹ Ներսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1890 թթ., Երևան, 2002, էջ 77:

Գաղտնի կազմակերպությունների ստեղծումը պարարտ հող նախապատրաստեց ազգային կուսակցությունների առաջացման համար: Առաջին հայ քաղաքական կուսակցությունը ծնունդ առավ Վանում, որտեղ 1885 թվականին խիստ գաղտնիության պայմաններում ծնվեց առաջին քաղաքական կուսակցությունը²: Նրա անդամները իրենց ուսուցչի հրատարակած թերթի անունով կուսակցությունը կոչեցին «Արմենական», որի փաստական ստեղծողը և ղեկավարը Մկրտիչ Թերլեմեզյանն էր (Մկրտիչ Ավետիսյան, 1864-1896): Արմենականների գործունեությունը Վանում մեծ թափ ստացավ 1890-ական թվականների երկրորդ կեսին՝ թուրքական կառավարության ձեռնարկած զանգվածային կոտորածների ժամանակ:

Ժնևում սովորող մի խումբ ուսանողներ 1887 թվականին ստեղծեցին միասնական հեղափոխական կուսակցություն, որը 1887 թվականին հրատարակված «Հնչակ» թերթի անունով կոչվեց «Հնչակյան»: Այն այդպես էր կոչվում Գերցենի և Օգարովի «Колос» թերթի նմանությամբ: Նրա ղեկավար անդամներն էին Ավետիս Նազարբեկյանը, Մարո Վարդանյանը և ուրիշներ: Նրանք գտնվում էին ռուս նարոդնիկների ազդեցության տակ, որոնց պայքարի եղանակները, հատկապես ահաբեկչությունը, գրավում էին հնչակյաններին: Նրանք կապված էին նաև Ժնևում գործող Գ. Պլեխանովի «Աշխատանքի ազատագրություն» մարքսիստական խմբի հետ:

«Հնչակյան կուսակցության» մասնաճյուղեր ստեղծվեցին մի շարք հայաշատ վայրերում: Կուսակցության ներսում սոցիալիզմի վերաբերյալ եղած տարաձայնությունները հարթելու համար 1896 թվականի հունվարին Լոնդոնում հրավիրվեց պատ-

² Հայոց պատմություն, քուիական դասագիրք, Երևան, 2012, էջ 370-372:

գամավորական ժողով, որտեղ կուսակցությունը բաժանվեց 2 թևի: Արևմտահայ թևը ստացավ «Վերակազմյալ հնչակյաններ» անվանումը³: Նրանք հետագայում կատաղի պայքար սկսեցին իրար դեմ, որը հաճախ ավարտվում էր երկու թևի գործիչների սպանություններով:

Թիֆլիսում տարբեր հեղափոխական կազմակերպությունները միավորվեցին Ք. Միքայելյանի ղեկավարած հայ նարոդ-նիկների խմբի հետ⁴: Արևմտահայերի ազատագրության համար պայքարող բոլոր խմբերի միավորումով ստեղծվեց «Հայ հեղափոխականների դաշնակցություն» կուսակցությունը, որի հիմնադիր ղեկավարներն էին Ք. Միքայելյանը, Ս. Զավարյանը և Ստ. Զորյանը: 1890 թվականի սեպտեմբերին լույս տեսավ նրա «Մանիֆեստը», որտեղ գործունեության նպատակը հայտարարվում էր «Թուրքաց Հայաստանի քաղաքական ազատությունը»: Ընտրվեց կենտրոնական վարչություն:

1890-ական թվականների երկրորդ կեսից սկսած՝ ՀՅԴ-ն աստիճանաբար դարձավ ամենաազդեցիկ համահայկական կուսակցությունը⁵: Հայ ազգային կուսակցությունները, չնայած իրենց ոչ համերաշխ գործելակերպին, մեծ աշխատանք կատարեցին ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության արթնացման, ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում:

Երբ 1890 թվականի օգոստոսին վերջնականապես ՀՅԴ-ն ձևավորվեց, բազմաթիվ հեղափոխական հայուհիներ ընդգրկվեցին կուսակցության կազմում և դարձան նորակազմ կուսակցության աջակիցները: Դժբախտաբար, մեզ չի հասել նրանցից շատերի անունները, գիտենք միայն, որ ազատագրական պայքարի

³ Նույն տեղում, էջ 390- 391:

⁴ Վարդանյան Հ., Արևմտահայերի ազատագրության հարցը, Երևան, 1967, էջ 293:

⁵ Վարդանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 289-290:

գաղափարներով ոգևորված հայուհիների խմբակներից մեկի գլխավոր կենտրոնավայրը արմատներով լոռեցի Ն. Մատինյանների բնակարանն էր։ Աչքի էին ընկնում Նիկոլ Մատինյանի երկու քույրերը՝ **Նատալյան և Սաթենիկը, Ս. Զավարյանի քույր Մարիամը, նաև Ժենյա Ադամյան-Քալանթարյանը, քույրը՝ Թամարա Ադամյանը, Վարդան Գոլոշյանի քույրը՝ Դարիա Գոլոշյան-Թադևոսյանը, լոռեցի Նատալյա Ամիրխանյանը և ուրիշներ։**

Այս բոլոր հայուհիները, գրեթե առանց բացառության, ավարտել էին Թիֆլիսի կանանց գիմնազիան (լիցեյը) և զանազան դպրոցների մեջ պաշտոնավարելով, ցանկանում էին այդ ճանապարհով օգտակար լինել հայոց ազատագրական շարժմանն ու հեղափոխական գործին։

Պատահական չէ, որ 1890-ական թվականների նախօրյակին, երբ արևմտահայ դատը գերազանցապես զբաղեցնում էր հայ մտավորականությանը, որոշակի քանակ էին կազմում այն օրիորդներն ու կանայք, որոնք նվիրված էին արևմտահայ դատի համար կազմակերպված խմբակների մեջ։

Առաջին հեղափոխական հայուհիները բոլորն էլ Թիֆլիսից էին։ Թիֆլիսը, Անդրկովկասի կենտրոն լինելուց բացի, նաև հայկական կենտրոն էր։ 1880-ական թվականներին քաղաքի 300000 բնակիչներից 120000-ը հայեր էին, 80000-ը՝ վրացիներ, 70000-ը՝ ռուսներ, 30000-ը՝ այլազգիներ⁶։ Կովկասի ամբողջ կենտրոնը՝ Թիֆլիսի բոլոր մեծ հիմնարկություններով՝ թատրոն, գրադարան, դրամատուն թե՛ վաճառատուն, հայերին էր պատկանում։ Քաղաքային պաշտոնյաների մեծամասնությունը հայեր

⁶ Խատիսեան Ա., Քաղաքապետի մը յիշատակները, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1932, մայիս, № 7։

էին, օրինակ՝ քաղաքապետը, վարչության անդամները, քաղաքային բժիշկները, ուսուցիչները և այլն: Բազմաթիվ վարժարանների գոյության շնորհիվ հայերի կրթական մակարդակը բարձր էր և կային միջնակարգ և բարձրագույն ուսումնառությամբ բազմաթիվ հայեր:

1880-ական թվականներին Ռուսաստանում տեղի ունեցած հեղափոխական շարժումների արձագանքները Թիֆլիս հասան և Անդրկովկասի երիտասարդ մտավորականներն էլ ընկան «Նարոդնայա Վոյա» («Ժողովրդական կամք») անունով ռուսական հեղափոխական կուսակցության ազդեցության տակ: Այդ կուսակցության համար առանձին ազգային քաղաքական հարցեր չկային, այլ բոլոր ազգերը եղբայրներ էին, և նրանց միակ նպատակը ցարիզմի տապալումն ու միջազգային սոցիալիզմի հաղթանակն էր:

19-րդ դարի 2-րդ կեսի ազատագրական շարժման նշանավոր հայուհիներից էր **Նատալյա Ամիրխանյան-Մուրադյանը (1863-1921)**: Նա ծնվել է 1863 թվականին Երևանում, Ղարաքիլիսայում ծնված ծնողների ընտանիքում: Նա ունևոր և կիրթ ընտանիքից էր: Գործի բերումով ծնողները Թիֆլիս էին փոխադրվել: Դեռ Օրիորդաց գիմնազիայի աշակետուհի լինելով՝ նա էլ Թամարա և Ժենյա Ադամյանների նման անդամակցել էր «Նարոդնայա Վոյային» և 1882 թվականին նրանց հետ մտել հայկական հեղափոխական առաջին մարմնի մեջ՝ մեծ խանդավառությամբ նվիրվելով ազգային գաղափարների իրականացմանը: Ն. Ամիրխանյանը մեծ աշխատանքներ է կատարել նաև ՀՅԴ կազմակերպման գործում՝ սատարելով կուսակցության զարգացմանն ու զորացմանը⁷:

⁷ Զեյթեան Ս., Հայ կնոջ դերը հայ լեղափոխական շարժման մեջ, Լոս-Անճըլիս, էջ 23:

Ն. Ամիրխանյանն իր համար աշխատանքի յուրահատուկ ասպարեզ էր ընտրել: Ռուսական կառավարությունը մեծաթիվ միջնակարգ դպրոցներ էր բացել առաջին հերթին աղջիկների, ապա՝ տղաների համար. քաջատեղյակ էր, որ եթե աղջիկը սկսի ռուսերեն խոսել, տղաներն էլ հեշտությամբ ռուսախոս կդառնան: Նատալյայի նպատակը ծուլման աղետի դեմ պայքարելն ու նրա դեմն առնելն էր: Այդ պատճառով մեծ աշխատանքներ էր կատարում օտարանալու վտանգի տակ գտնվող, կիսով չափ կամ լիովին օտարացած երիտասարդ աղջիկների հայացման գործում: Մեծ եռանդով էր սովորեցնում հայոց լեզու, գրականություն և հատկապես տարածում էր օտար ասպարեզներում հայերեն գրքերի շրջանառմամբ զբաղվող «Հրատարակչական միության» լույս ընծայած աշխատությունները: Խմբակային պարապմունքներ սկսելու պահից Ն. Ամիրխանյանը ոգևորությամբ էր խոսում հայոց պատմության, արևմտահայ դատի, հայ ժողովրդի դարավոր իրավունքների վերականգման անհրաժեշտության մասին⁸: Աշակերտուհիները մեծ ուշադրությամբ հետևում էին, «ըմպում» նրա խոսքերը, կարծես ծարավ ինչ-որ մեկը «խմում էր լեռան վճիտ աղբյուրի ջրից»: Բոլորը զգում էին Նատալյայի ներքին բարոյական ուժը: Երբ նա խոսում էր զոհողության մասին, որին նրանցից յուրաքանչյուրը պետք է պատրաստ լիներ հայրենիքի ազատագրման համար, երիտասարդ աղջիկների սիրտն ու հոգին լցվում էին ազնիվ երազանքներով ու ձգտումներով⁹:

Ն. Ամիրխանյանն ամուսնացավ բժիշկ Մուրադյանի հետ: Մտածելով, որ հարազատ ժողովրդին ավելի օգտակար կլինեն, եթե գավառներում գործունեություն ծավալեն, երիտասարդ զույ-

⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 25:

գը շրջեց հայկական գավառներում և ի վերջո հաստատվեց Ղարաքիլիսայում: Նատալյան երբեք ցավ չապրեց, որ Թիֆլիսի աշխույժ և եռանդուն կյանքից հետո հեռավոր և հետամնաց շրջան մեկնեց: Ընդհակառակը, անմիջապես գործի անցավ, իրեն կապեց շրջանի երիտասարդությանը և վերջինիս մղեց ազատագրական շարժման, հեղափոխական աշխատանքին: Ստեղծեց կանանց ու աղջիկների խմբեր և նրանց կապեց այդ ժամանակվա «Կարմիր խաչի» կենտրոնական խմբերի հետ:

Ն. Ամիրխանյանը հավատում էր քարոզչության անհրաժեշտության և խմբակային հավաքություններում Րաֆֆու, Ահարոնյանի գրվածքներից ու «Դրոշակից» մեջբերումներ էր անում, և հեղափոխական մտքերի վերլուծությամբ էր զբաղվում՝ նրանց յուրացումն ու տարածումը հեշտացնելու համար¹⁰:

Տարիներ շարունակ Ղարաքիլիսայի ՀՅԴ-ի կոմիտեի անդամ էր: Նրա տունը Ղարաքիլիսայում ապաստանող կամ այնտեղ գնացող հեղափոխական և գաղափարական գործիչների համար կենտրոնատեղի էր: Երբ թուրքերը Ղարաքիլիսա մտան, վերջինս թուրք ազդեցիկ մարդկանց հետ իր անձնական բարեկամության շնորհիվ մեծ թվաքանակով աղջիկների թշնամու ձեռքն ընկնելուց փրկեց¹¹:

Այդպես ապրեց և գործեց Ն. Ամիրխանյանը մինչև Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու անկումը: Երբ բոլշևիկները մտան Ղարաքիլիսա, լայն ժողովրդականություն վայելող Ն. Ամիրխանյանն էլ՝ իբրև վտանգավոր դաշնակցական գործիչ, բանտ նետվեց: Բանտում վաթսունամյա հայուհին բանտարկյալների մեջ միակ կին էր, որը միշտ սրտապնդում էր իր շրջապատին:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

Չնայած նրան, որ Ն. Ամիրխանյանը գիտեր, որ իրենց վախճանը մոտալուտ է, ոչ միայն կորովը չկորցրեց, այլև գթառատ մոր նման երիտասարդ բանտարկյալներին քաջություն ներշնչեց: Երբ 1921 թվականի փետրվարի 16-ին բռնակցություններ խուժեցին բանտ և սկսեցին բանտարկյալներին կոտորել, երիտասարդ դաշնակցական ուսանող Գ. Կիրակոսյանը և վաստակավոր դաշնակցական գործիչ Ն. Ամիրխանյանը գնդակահարվեցին կողք կողքի՝ ուղիղ նայելով իրենց դահիճների աչքերի մեջ¹²:

Նատալյան ազատագրական շարժման նշանավոր առաջին հայուհին էր, հեղափոխական կինը, որը զոհ գնաց բռնակցների նողկալի ոճիրին:

19-րդ դարավերջի ազատագրական շարժման նվիրյալ գործիչներից էր **Նատալյա Մատինյանը**: Մատինյան ընտանիքը Թիֆլիսում աչքի ընկնող հայ ընտանիքներից էր: Նրա հայրական պապը և տատն արմատներով Լոռվա Գյուլագարակ գյուղից էին: Նատալյայի հայրը լուսամիտ և ազգասիրական գաղափարներով տոգորված պետական պաշտոնյաներից էր, իսկ մայրը՝ տիպիկ հայուհի՝ նվիրված իր ամուսնուն և զավակներին: Եղբայրը՝ Նիկոլը, եվրոպական կրթություն էր ստացել և Թիֆլիսի ֆրանսիական հյուպատոսարանում թարգմանչի պաշտոն էր ստանձնել: Քույրերը՝ Սաթենիկը, Լուսիկն ու Սիրանուշը, բարձրակարգ կրթություն ստացած աղջիկներ էին: Մատինյանների տունն այդ ժամանակներում երիտասարդության հավաքատեղի էր, ըստ Մալխասի՝ «Դաշնակցական պապերի տուն էր»¹³:

Նատալյան «Երիտասարդ Հայաստանի» անդամ էր, և երբ

¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 25:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 28:

կազմակերպվեց ՀՅԴ-ն, իր ժողովրդին օգտակար լինելու համար ամբողջությամբ նվիրվեց կուսակցական գործին: Նրա գաղափարակից ընկերները, նկատի ունենալով խելացի, լուրջ, գործունյա և հանդուգն բնավորությունը, խորհուրդ տվեցին նրան, որ գնա Մոսկվա և զբաղվի մանկաբարձությամբ: Այս ձևով ոչ միայն ժողովրդի բոլոր խավերի հետ շփման մեջ կարող էր մտնել, այլև իր մասնագիտության շնորհիվ կարող էր այնպիսի տեղեր գնալ, որտեղ մտնելը շատերի համար կարող էր մատչելի չլինել¹⁴:

Թիֆլիս վերադառնալով՝ զբաղվեց իր մասնագիտությամբ: Միաժամանակ տարիներ շարունակ տեղական Կենտրոնական կոմիտեի անդամ եղավ և մեծ օգուտ բերեց գաղտնի գրականության տարածման և փախստական հեղափոխականներ պահելու տեսակետից: Բյուրոյի և այլ կարևոր ընկերների խնդրանքով ամենայն բարեխղճությամբ և զգուշությամբ կատարեց ծանրակշիռ գաղտնի հանձնարարություններ¹⁵:

Մանավանդ սկզբնական տարիներին Նատալյան շատ նեղություններ և զրկանքներ կրեց առանց տրտնջալու, քանի անգամ բանտ նետվեց, սակայն միշտ մնաց իր գաղափարական բարձունքում: Թիֆլիսում բոլորի կողմից հարգված ու սիրված անձ էր, և ինչը ամենից կարևորն էր, մեծ վստահություն էր վայելում: Հակառակ այն բանի, որ անգիջում էր իր դատողությունների մեջ, «նրա անկեղծ, անձնվեր և անշահախնդիր նկարագիրը իրավունք էր տալիս նրան ամենախիստ քննադատության ենթարկելու տգետ արարքը, ով էլ որ լինեք դրա հեղինակը»¹⁶:

¹⁴ Գիլխանդանեան Ա., Յեղափոխական հայուհիներ, մաս I, Փարիզ, 1939, էջ 45:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁶ Իփեկեան Գ., Կովկասի մէջ 1908-ին, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1951, դեկտեմբեր, № 12, էջ 46:

Հայաստանի Հանրապետության ժամանակահատվածում Նատայյան իր եղբոր՝ Նիկոլի հետ մնաց Ալեքսանդրապոլում և չնայած իր ծեր տարիքին՝ երիտասարդի խանդավառությամբ գործունեություն ծավալեց: Հանրապետության անկումից հետո գնաց Թիֆլիս և այնտեղ էլ մահացավ:

Հայդուկային պայքարի նվիրյալներից էր **Սաթենիկ Մատինյան-Արղությանը (Ծաղիկ)**: Սաթենիկը ծնվել է Ալեքսանդրապոլում: Նրա ծնողները գործի բերումով տեղափոխվել էին Թիֆլիս¹⁷: Նա չէր կարողացել հիվանդության պատճառով սովորել Թիֆլիսի օրիորդաց գիմնազիայում, սակայն հետագայում ստացել էր մանկավարժական կրթություն: Իրականում նա իր իսկական ուսումն առել էր իրենց տան գաղափարական մթնոլորտում:

Նատայյայի գործունեությունն իր աչքի առաջ ունենալով՝ քույրը՝ Սաթենիկը, որոշել էր նմանվել նրան, ուստի պատահական չէ, որ մտնելով ՀՅԴ-ի շարքերը՝ նա բարձր պահեց դաշնակցական կին գործչի անունը: Խիզախ ու ջերմ բնավորությամբ, աննահանջ կրթովի տեր, վճռական, հանդուգն, անզիջող և անսպառ եռանդով զինված՝ նա հեռացավ հայրենի տնից, անցավ Պարսկաստան՝ այնտեղ աշխատելով ուսուցչուհու պաշտոնում¹⁸: Նվիրվելով ազատագրական գաղափարներին՝ նա հարմար առիթներ էր որոնում «էրգիր» անցնելու և այնտեղ գործելու համար:

«Չափազանցություն չի լինի, եթե ասենք, որ հայ ուսուցչի լավագույն տիպը կատարելագործվել է Պարսկաստանում, – գրում է Ա. Գյուլխանդանյանը, – ապա ավելացնում՝ նշելով՝ «դաշ-

¹⁷ Գյուլխանդանեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 44-45:

¹⁸ Գյուլխանդանեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 46-47:

նակցական ուսուցիչը ոչ միայն դաստիարակիչ էր հայ մանուկների և հայ հասարակության, այլև անսահման զոհաբերող էր: Նա գրչի հետ միասին գիտէր եւ սովորեցնում էր ուրիշներին զէնքի գործածութիւնը, պէտք եղած ժամանակ զէնքը ձեռքին նա քաջաբար «էրգիր» էր անցնում եւ անվախ չափում էր թշնամու հետ»¹⁹:

Համարյա բոլոր մտավորականները, որոնք 19-րդ դարավերջին՝ 1890-ական թվականներին, եղել էին Պարսկաստանում, աշխատել էին որպես ուսուցիչներ՝ լինելով ազատագրական պայքարի նվիրյալ և հայտնի գործիչներ: Նրանց թվում էին Հովսեփ Արղությանը՝ Սաթենիկի ամուսինը, Հովնան Դավթյանը, Նիկոլ Դումանը, Սարգիս Օհանջանյանը, Բարսեղ Գրիգորյանը (Աբա-Մելիք), Տիգրան Ստեփանյանը, Վարդանը, Սարգիսը և ուրիշներ:

Սաթենիկն էլ, աչքի առաջ ունենալով նրանց օրինակը, չափազանց համեստ վարձատրությամբ նրանց նման ազգային գաղափարների տարածման համար դիմացել էր ամեն տեսակի զրկանքների ու զոհողությունների:

Հովսեփ Արղությանը, որ օրիորդ Սաթենիկի՝ իր ապագա տիկնոջ հետ Պարսկաստան էր անցել Երվանդ Ղազարյան ծածկանունով, նկարագրել է նրա կատարած լայնածավալ ազգային գործունեությունը հայ կանանց շրջանում: «Ո՛վ էր տեսել, որ Պարսկաստանի սահմանափակ կյանքին ենթակայ հայ կինը յաճախի թատրոն, ներկայ լինի դասախոսութիւններին ու երեկոյթներին»,– գրել է Հ. Արղությանը²⁰:

Այդ ամենը կատարվել էր օրիորդ Սաթենիկի ջանքերով: Քանի գնացել, ավելի էր խորացել ժողովրդի լայն համակրանքը

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 49:

²⁰ Գիլխանդանեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 48-49:

դեպի օրիորդ Սաթենիկը: Նա, մոտիկ հարաբերություններ հաստատելով մի քանի հայ ընտանիքների հետ, իր ծանրախոհ և լուրջ բնավորության շնորհիվ կարողացել էր Թավրիզի բոլոր հայ կանանց մեջ տարածել ազգային գաղափարներ:

«Թավրիզի հայ կանայք, փաթաթված սև ու կապույտ ծածկոցների մեջ, շտապել են ժողովի, ոչ ոք չի կամեցել բացակայել: Բոլորը լուռ նստել են, խոսել է միայն օրիորդ Սաթենիկը: Այդ ռուպէին նա կատարեալ առաքեալ էր, մարմնացած գաղափար, նորա հոգու խորքից դուրս էին թռչում հայրենիքի թշուառ ու դաժան կեանքի պատմութիւնները: Մոլեռանդ քարոզչի նման նա նկարագրում էր այն դժոխքը, որ Տաճկահայաստան էր կոչում, ուր տառապում էր հայ ժողովուրդը ազգովին...

Ժողովականները յուզւած, զգացւած են, շատերը լուռ հեկեկում են... Յանկարծ ամեն կողմից լսում է. «Օրիորդ, մենք պատրաստ ենք, մենք ամէն ինչ կանենք, ինչ որ պետք է, ինչ որ դուք ցանկանում եք...», – գրում է Ա. Գյուլխանդանյանը²¹:

Այդպիսի նվիրյալ, հայրենասիրական աշխատանքի շնորհիվ Թավրիզի լավագույն կանայք օրիորդ Սաթենիկի միջոցով կապվել էին ՀՅԴ-ի հետ՝ չխնայելով իրենց աշխատանքներն ու լումաները: Օգտվելով այդ հաջողություններից՝ օրիորդ Սաթենիկը հիմք էր դրել Թավրիզի «Հայուիյաց բարեգործական ընկերության», որի նպատակն էր չափահաս օրիորդների մեջ կրթություն իրականացնել, հայրենասեր լավ մայրեր դարձնել նրանց, միաժամանակ կարուճակ սովորեցնել:

Այդ գործերից զատ՝ օրիորդ Սաթենիկը զարկ էր տվել Թավրիզի «Աբովյան» գրադարանին, մասնակցել էր հեղափոխական, ազգային և այլ նպատակներով կազմակերպված երե-

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 49:

կույթներին, դպրոցի եկամուտների և հեղափոխական նպատակների համար դրամահավաք կազմակերպելու համար նա սիրողական մակարդակով բեմ էր բարձրացել և խաղացել առանձին դերեր: Օրիորդ Սաթենիկը, լինելով ազգային նվիրյալ և հայրենասեր գործիչ, հավաքված գումարի մի մասով զենք էր գնել և կազմակերպել դրանց տեղափոխումը Արևմտյան Հայաստան: Օրիորդ Սաթենիկը դրա հետ միասին պատրաստվել էր անցնել «էրգիր»՝ իր ուժերը այնտեղ օգտագործելու, ազատագրական պայքարին նվիրվելու համար:

Նիկոլ Դումանը, Իշխանը (Հովսեփ Արղությանը) և օրիորդ Սաթենիկը, թողնելով Թավրիզը, անցել էին Սալմաստի շրջան, ապա փոխադրվել Դերեկի պատմական վանքը, որտեղ մի խումբ հայդուկներից զատ՝ «էրգրից»՝ Վանից եկել էին նաև Պետոն և Աբա-Մելիքը (Բարսեղ Գրիգորյանը)²²:

Հայդուկների այս խումբը Պարսկաստանի և «էրգիր» միջև կապը ապահովող հիմնական օղակն էր դարձել: Նրանց խորհրդակցության հավաքին մասնակցել էր նաև օրիորդ Սաթենիկը՝ Ծաղիկը՝ իբրև բոլորին հավասար անդամ: Այս խորհրդակցության ընթացքում Վանի վալին՝ տխրահոջակ Բահրի փաշան, Շարաֆ բեյի քրդերի հետ, մի խումբ զինվորներով հարձակվել էր Դերեկի վանքի վրա՝ վանքը ավերակ դարձնելու, իսկ հայդուկներին սրի քաշելու նպատակով²³: Սակայն փաշայի նպատակները չէին իրականացել, քանի որ վանքում ապաստանած հայդուկները, այդ թվում՝ Սաթենիկը, հերոսաբար կռվել էին, քաջաբար դիմադրել, քրդերին մեծ կորուստներ պատճառելով՝ ստիպել էին փախուստի դիմել: Այս կռվում իր քաջությամբ փայլել էր Նիկոլ

²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 51:

²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 52:

Դումանը՝ դրսևորելով կազմակերպչական և ղեկավարման բացառիկ ընդունակություններ: Սաթենիկը անվեհեր կերպով դիրքից դիրք էր անցել, խրախուսել մարտիկներին, փամփուշտներ մատակարարել նրանց և շատ հաճախ դիպուկ կրակոցներով գետնին էր տապալել թշնամուն²⁴: Շուտով Սաթենիկը փորձել էր Կարսի վրայով Արամ Արամյանի և Հրայր Դժոխքի հետ անցնել Արևմտյան Հայաստան, սակայն չէր կարողացել: Նա հաստատվել էր Սալմաստում, որտեղ կազմակերպվել և Սալմաստից-Վան էին անցել զինատար խմբերը: Սաթենիկը՝ իբրև վարժուհի, բժիշկ Քրիստափոր Օհանյանի հետ կազմակերպել և իրականացրել էր «էրզիր» գնացող և վերադարձող զինատար և սուրհանդակների վերաբերյալ բոլոր գործերը²⁵:

Խանասորի արշավանքի կազմակերպման գործում ևս Սաթենիկը կարևոր դերակատարում է ունեցել: Նա ոչ միայն ջերմ կողմնակից է եղել այդ արշավանքին՝ հակառակ ոմանց, այլև այդ գործին նվիրել է իր բոլոր ուժերը: Սաթենիկը ոչ միայն օգտակար է եղել Սալմաստի շրջանում, այլև հաջողությամբ իրականացրել է զենքերի փոխադրման գործը մյուս շրջաններում ևս: Չափազանց դժվարին գործ էր Ռուսաստանի խորքերից զենքեր և այլ ռազմամթերք հասցնելը մինչև Թավրիզ, այնտեղի արհեստանոցում կարգի բերել և նույնպիսի զգուշությամբ փոխադրել Սալմաստ, իսկ այնտեղից՝ «էրզիր»²⁶:

Սաթենիկն առնական կեցվածքով Խանասորի արշավանքին է ճանապարհել իր սիրելի էակին՝ Իշխանին (Հովսեփ Արղությանին), չնայած Խանասորի արշավանքի արդյունքները գոհացուցիչ չեն եղել: Արշավանքի մասնակիցները հետապնդու-

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 53-54:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 56:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 57:

մից խուսափելու համար տարբեր վայրեր են տեղափոխվել: Սաթենիկն ու Հովսեփ Արղությանը անցել են Թիֆլիս և այնտեղ էլ ամուսնացել: Սակայն ցարական կառավարությունը նրանց՝ իբրև վտանգավոր հեղափոխականների, մի քանի տարով աքսորել է Ռուսաստանի հյուսիսային շրջան՝ հեռավոր Վոլոգդա նահանգը: Աքսորավայրից վերադառնալուց հետո՝ 1914-1915 թվականներին՝ կամավորական շարժման ժամանակ, չնայած իր տարիքին, Հովսեփ Արղությանը կնոջ՝ Սաթենիկի խորհրդով ու քաջալերանքով նվիրվել է կամավորական շարժմանը՝ դառնալով ջոկատներից մեկի հրամանատարը:

Անասելի ողբերգությամբ քառսի, խավարի միջից ծնունդ առավ Հայաստանի առաջին հանրապետությունը: Հովսեփ Արղությանը և Սաթենիկը դարձան հարապետության առաջին դեսպանն ու դեսպանուհին Պարսկաստանում, որտեղ նրանք մեծ նվիրումով աշխատեցին²⁷: Իբրև տարագիրներ՝ հետագայում տեղափոխվեցին Փարիզ, որտեղ էլ իրենց ծերության օրերին կրեցին աղքատության դառը ճակատագիրն ու կնքեցին իրենց մահկանացուն:

Հայոց ազատամարտի նվիրյալ հայուհիներից էր **Մարիամ Մակարյանը (Մարոն)**: Ծնողները Լոռվա Դսեղ գյուղից էին: Նա ծնվել է Դերբենտում, 1872 թվականին²⁸: Դեռ փոքր հասակից զրկվել է ծնողներից, որբացել ու մեծացել եղբայրների խնամքով: Ուսումը ստացել է տեղական գիմնազիայում: Դեռևս աշակերտական շրջանից աշխուժորեն մասնակցել է հայրենասիրական խմբակների աշխատանքներին: Կարդալով Րաֆֆու վեպերը՝ նա համակվել է հայրենասիրական խանդավառությամբ, որին

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 58-60:

²⁸ Զեյթեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 35:

հաղորդակից է դարձրել իր ընկերուհիներին: Նրանք բոլորն էլ հանդիսավոր կերպով ուխտել են ծառայել իրենց թշվառ հայրենիքի ազատագրման գործին: Մարոն, չնայած իր նուրբ կազմվածքին, ուներ հզոր կամք, զվարթ բնավորություն, խստապահանջ էր և առնական: Նրա նպատակը «էրգիր» անցնելն էր և նրա ազատագրումը քուրդ ու թուրք ոճրագործների ձեռքից: Այդ նպատակով 1894 թվականին նա մեկնել է Թավրիզ իբրև ուսուցչուհի: «Հոգածու քրոջ պէս կը գուրգուրեր «էրգիր» մեկող կամ վերադարձող հայդուկներուն վրայ»²⁹:

Մարոն ոչ միայն պատրաստում էր «էրգիր» անցնող խմբերի իրերը, այլև իր ոգևորիչ խոսքերով բարձրացնում էր նրանց պայքարի ոգին, ազդում էր հոգեկան ապրումների վրա, մղում հերոսության և մեծ զոհողությունների: Նա մասնակցություն ուներ նաև սահմանագլուխ զենք ու զինամթերք փոխադրելու գործին: Նրա բնակարանը վերածվել էր զենք-զինամթերքի պահեստի և թշնամու հետապնդած ընկերների թաքստոցի³⁰: Նա, ժամանակակիցների բնութագրմամբ, «Հայուհյաց բարեգործական ընկերության» կարի արհեստանոցի ազգային ոգին էր. ոչ միայն հայուհիներին կարի և նուրբ ասեղնագործության հազարամյա գաղտնիքներն էր սովորեցնում, այլև խմբեր էր կազմում և ընթերցանություններով ու դասախոսություններով նրանց մեջ հայրենասիրություն դաստիարակում և ազատագրական պայքարի գաղափարներ ներշնչում³¹:

Զենքերի փոխադրությունը կազմակերպելու ժամանակ Մարոն ծանոթացել էր զենքի արհեստանոցի հիմնադիր և հմուտ զինագործ Արիստակես Զորյանի (հեղափոխական ծածկանու-

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 35:

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 37:

³¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 35:

նով՝ Կարոյի) հետ (Ռոստոմի եղբայրը): Երկու գաղափարակից ընկերները խոր սիրով կապվել էին միմյանց հետ: Երբ 1896 թվականին Թիֆլիսում գումարված ՀՅԴ շրջանային ժողովը որոշեց կազմակերպել Խանասորի արշավանքը, Կարոն դեմ էր այդ արշավանքին՝ այն համարելով ուժերի ապարդյուն վատնում: Նրա այս դիմադրությունը այդ գաղափարին, որին նվիրված էր Մարոն, վերջինիս մտածելու տեղիք է տվել: Մարոն փորձել է Կարոյի դժկամության պատճառը փնտրել իրենց սիրո մեջ: Իրականությունն այդպիսին չէր, սակայն Մարոն, այդպես հավատալով, սկսել է հոգեպես տառապել: Նրա մոտ այն մտայնությունն է իշխել, որ սերը կխոչընդոտի հեղափոխական ազատագրական պայքարի ազատ գործունեությանը: Դրանից հետո նա հոգեկան ապրումներ է ունեցել, և անհետացել է նրա կենսուրախությունը: Նա հետզհետե դարձել է վշտահար ու թախծոտ:

1896 թվականին Մարոն մեկնել է Սալմաստ՝ Խանասորի արշավանքի նախապատրաստմանը ակտիվորեն մասնակցելու: Նա գիշերով պատրաստել է ասեղնագործ դրոշակ, որի վրա արշավանքի մասնակիցները պետք է երդում տային³²: Նա երազել է այն վայրկյանների մասին, երբ իր սիրած երիտասարդն էլ, զենքը ուսին, փամփշտակալները շարք-շարք կապած, պիտի մոտենար իր ձեռքով պատրաստած դրոշակին: Մարոյի աչքի առաջ են եկել Կարոյի ներքին պայքարը հայրենիքի ծառայության և անձնագրի սիրո միջև: Նա գնալով համոզվել է, որ ինքն է խոչընդոտել Կարոյի ազատագրական գաղափարների իրագործմանը: Դրա համար էլ նա 1896 թվականի դեկտեմբերի 2-ին ինքնասպանությամբ վերջ է դրել իր կյանքին: Մահից առաջ նա իր գրած նամակում կոչ է արել սիրած տղային՝ Կարոյին, գնալ հայրենիքի

³² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 37:

համար գոհողության: «Լիցո՛ւք թունաւոր վրէժխնդրութեամբ Բաբկէն Սիւնիի նման: Կատարի՛ր վերջին կտակս, դրանով միայն կը հանգստանան ոսկորներս գերեզմանի մէջ», – գրել է Մարոն հրաժեշտի նամակում: Իսկապէս Կարոն, ներշնչված նամակի բովանդակութեամբ, մասնակցել է Խանասորի արշավանքին, առյուծի պէս կռվել, նահանջի ժամանակ շարունակել է դիմադրել՝ չնայած նրան, որ հրահանգ է ստացել թողնել դիրքերը: Նա իր սիրած աղջկա նման մահ է փնտրել՝ իր պարտականությունները կատարած համարելով: Նա գրիվել է, կնքել մահկանացուն սիրած աղջկա պատկերը աչքի առջև:

19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի կրթական գործի և ազատագրական պայքարի նվիրյալներից էր **Մարիամ Թումանյանը (1870-1945)**: Մարիամի հայրական պապը Լոռու Դսեղ գյուղից էր տեղափոխվել Թիֆլիս:

Մարիամը թիֆլիսեցի մեծահարուստի զավակ էր, սակայն օտար շրջանակների հետ շփում չունէր: Ընդհակառակը, շատ զգայուն էր իր ժողովրդի, դժբախտների, աղքատների ու որբերի նկատմամբ և ամեն բան անում էր՝ նրանց օգուտակար լինելու համար: Իր հասարակական գործունեությունը շատ շուտ սկսեց, նա նյութապէս օժանդակեց Պերճ Պոռոջանի ջանքերով արդեն 1861 թվականին բացված Թիֆլիսի Գայանյան հայ օրիորդաց ուսումնարանին, ինչպէս նաև իր հողվածներով և դասախոսություններով ջանում էր քաղաքի հասարակությանը դպրոցի շուրջ համախմբել՝ չքավոր սաների համար բարերարներ գտնելու համար³³:

Մարիամը մեծ հարգանք ուներ հայ մշակույթի գործիչների նկատմամբ, որոնց նյութապէս և բարոյապէս աջակցում էր: Նա

³³ Զէյթեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 157:

հրատարակչական-ազգագրական և «Հայուիյաց» ընկերակցության հիմնադիրներից էր, «Թիֆլիսի հայոց բարեգործական ընկերության» փոխնախագահը և անգամ մի քանի տարի ղեկավարել էր թատերական միություններից մեկը:

Մարիամն ամուսնացել էր «Նովոյե Օբոզրենիե» թերթի խմբագիր իշխան Գեորգի Թումանովի հետ: Ուներ վեց երեխա: Բազմազավակ ընտանիքի կարիքները հոգալով՝ Մարիամը շարունակում էր իր հասարակական գործունեությունը և ջանք էր խնայում ժողովրդի տառապանքը թեթևացնելու համար:

Նախանձախնդիր հայուիին Աբասթումանում հիմնել էր առողջարան՝ թոքախտով հիվանդների համար, նաև կազմել տիկնանց խմբեր, որոնք պետք է պայքարեին համաճարակների դեմ: 1903 թվականին Թիֆլիսում հիմնադրել էր Խուդատյան որբանոցը՝ Հովհաննես Խուդատյանի բարերարությամբ³⁴: Այս որբանոցի մասին պատմաբան Լեոն գրել է հետևյալը. «Սոսկայի աղքատության ճիրաններից փրկված, կեղտերի մեջ կորած որբերին պահելն ու պահպանելը ոչ միայն լարված ուշադրություն, այլև կատարյալ անձնագրություն էին պահանջում, սակայն իշխանուհի Մարիամ Թումանյանի անսպառ եռանդը և որբերին ցուցաբերած մայրական վերաբերմունքը տարիների ընթացքում վերացրին բոլոր դժվարությունները: Տիկին Թումանյանը ամբողջ ժամանակն անցկացնում էր որբանոցում, նա իր ձեռքով լողացնում էր որբերին, ամեն տեղ պաշտպանում էր նրանց շահերը, իսկ որբանոցի բարեկեցությունը իր գլխավոր հոգսն էր»³⁵:

Իրապես հայ որբերի և անպաշտպան մանուկների խնամքը Մարիամ Թումանյանի հասարակական գործունեության

³⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁵ Վարդանես Ս., Իշխանուհի Մարիամ Թումանյան, «Առագաստ» շաբաթաթերթ, Երևան, 1991, № 3:

առանցքն էր: Նրա հայրը սեփական զավակների նկատմամբ ունեցած պարտականությունների մասին էր հիշեցնում Մարիամին և հորդորում սահմանափակել մարդասիրական աշխատանքները: Մարիամի վկայությամբ, մի անգամ ծայրահեղության գնալով, հետևյալն է ասել նրան. «Եթե գնաս, իմացիր, որ իմ տան դռները փակ կլինեն քեզ համար»: Լարված Մարիամը, չդիմանալով, սկսել է հեկեկալ, սակայն հայրը մնացել է անվրդով և դուռն անաղմուկ ծածկելով՝ դուրս է եկել սենյակից: «Իմ խեղճ, սիրելի հայրիկ, դու մոռացել էիր, որ ես էլ վեց զավակի մայր էի և ուզում էի քեզ հնազանդվել, ինչպես մի փոքրիկ աղջնակ, սակայն այստեղ միայն վեց երեխա կար, իսկ այնտեղ հազարավոր տանջված, հյուծված և մոր խնամքից զրկված երեխաներ, ես դա չէի կարող հանդուրժել: Հորս խռովությունը մեծ դառնություն էր ինձ համար, բայց ես կանգ չառա այդ հանգամանքի առջև», – գրել է նա³⁶:

1903 թվականին «Բազմավեպի» խմբագրությունը, Մարիամ Թումանյանի հասարակական գործունեությունը մեծապես գնահատելով, գրել է. «Իշխանուհի Թումանյանը Թիֆլիսի հայ կանանց մեջ համարվում է ամենաեռանդուն գործիչներից մեկը, տակավին երիտասարդ, շատ համակրելի դեմքով և միևնույն ժամանակ ծանրաբեռնված բազմաթիվ մանր երեխաներով, այնուհանդերձ շարունակում էր իր ժամանակի մեծ մասը նվիրել հասարակական գործունեությանը»:

Թումանյան ընտանիքը Դիլիջանում մի ամառանոց ուներ, և 1914 թվականից հետո Երևան եկած գաղթականներին Մարիամը տեղավորեց այդ ամառանոցում, իսկ «Թիֆլիսի հայ բա-

³⁶ Թումանեան Մ., Դիլիջանի որբանոցը, «Առազաստ» շաբաթաթերթ, Երևան, 1991, № 3:

րեգործական ընկերության» օժանդակությամբ Դիլիջանի նախկին գորանոցը վերածեց որբանոցի և 16 տուն վարձակալելով՝ այնտեղ ևս տեղավորեց որբերին: Զուգահեռ ստեղծեց կանանց միություն՝ մանուկների կարիքները հոգալու համար: Այդ ամենի մասին Մարիամը ինքը վկայում է. «Մեր լայն ծրագրերը մենք կարողացանք միայն մասամբ իրականացնել, քանի որ գաղթականները շատ էին, իսկ մենք այդքան հագուստ ու մթերք չունեինք: Պիտի ասեմ, որ այդ գործում կանայք շատ համերաշխ ու անձնվիրաբար էին աշխատում, բացի ընտրվածներից՝ շատ կամավորներ էլ կային, հատկապես երիտասարդներից: Մենք հերթապահություն էինք կազմակերպել, սակայն ես նկատում էի, որ միևնույն կանայք ամբողջ օրը մնում էին զորամասում, քանի որ գործը շատ էր, իսկ օգնող ձեռքերը՝ քիչ»³⁷:

Նույն գրության մեջ Մարիամն ավելացրել է. «Զարմանալի էր, որ սկզբնական շրջանում որբանոցներում մեռելային լուծություն էր տիրում, չնայած որ ամենափոքր շինության մեջ 50-ից պակաս երեխա չէր լինում, իսկ ինձ մոտ 150-ից անցնում էր: Ոչ միայն ծիծաղ, այլև ժպիտ անգամ չէինք տեսնում երեխաների տանջված, տխուր դեմքերին: Երեխայական ոչինչ չէր մնացել նրանց մեջ: Եվ միայն կես տարի անց որոշ կենդանություն երևաց նրանց մեջ, և նրանք սկսեցին հետաքրքրվել իրենց շրջապատով»³⁸:

Հետագայում Դիլիջանի որբանոցի սաներից ոմանք հայտնի դարձան արվեստի և գիտության բնագավառներում իրենց կատարած նվաճումներով:

Դիլիջանի որբանոցի սան Գուրգեն Մահարին Մ. Թուման-

³⁷ Զեյթեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 159:

³⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

յանին անվանել է «Հայի պահապան»՝ նմանեցնելով հայ հին ավանդության հերոսուհուն, որն ապրում է հայրենի բնության գրկում, հոգում ժողովրդի կարիքները: Իր որբախնամ ծավալուն աշխատանքի հետ Մ. Թումանյանը պահեց հայ մշակույթի հանդեպ ունեցած իր հետաքրքրությունը՝ դառնալով հայ մտավորականների ժողովավայր-հավաքատեղի «Վերնատան» անդամ:

Մ. Թումանյանը պատկանում է այն հայուհիների շարքին, որոնք ժողովրդի վշտերով տառապեցին և ուժերի առավելագույն լարումով փորձեցին ամոքել ցավերը:

Կին նշանավոր և աննկուն զինատարներից էր հայդուկապետ Սևքարեցի Սաքոյի կինը՝ **Մարո Ղարաքեշիշյանը**, որի ծնողները Լոռվա Ղարաքիլիսայից էին տեղափոխվել Թիֆլիս: Այսօր քչերին հայտնի այդ հերոսուհու շնորհիվ բազմիցս զենք ու զինամթերք է փոխադրվել Արաքսից այն կողմ: Մ. Ղարաքեշիշյանը ծնվել և մեծացել է Թիֆլիսում՝ հայրենասեր հայի ընտանիքում: Դեռ փոքր հասակից ոգևորվել է արևմտահայ ազատագրական պայքարով, որոշել է իրեն նվիրել Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման սուրբ գործին: Ահա թե ինչու դպրոցն ավարտելուց հետո նա դարձել է զինատար խմբի առաջատարներից մեկը: Նկատի ունենալով նրա հերոսական կերպարը՝ կարող ենք ասել, որ միայն Մարոյի նման նվիրյալները կարող էին Ռուսաստանից և Միջին Ասիայից այդքան մեծ քանակի զենք տեղափոխել հենց ռուսների միջոցով և այն ծառայեցնել ազգային-ազատագրական պայքարի սուրբ գործին³⁹:

Երբ Մահկանաբերդի արծիվը՝ Սևքարեցի Սաքոն, աշխուժորեն զբաղվել է զենք հայթայթելու և դեպի Ավետյաց երկիր տե-

³⁹ Առաքելյան Կ., Հայ կնոջ դերը հայդուկային պայքարում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2016, № 1, էջ 147:

ղափոխելու բարդ ու վտանգավոր գործով, հանդիպել է շատերի հետ, դիմավորել է բազմաթիվ զինատար խմբերի, իսկ նրան անհրաժեշտ տեղեկությունները հասնել են Մարո Ղարաքեշիշյանի միջոցով⁴⁰: Եղել է նաև ժամանակահատված, երբ զենք ու զինամթերք հայթայթող և ազգային-ազատագրական պայքարի ազնիվ ու անաղարտ զինվոր Մարոյի «մատը խառն է եղել ամեն ինչում»⁴¹:

Աննկուն հերոսուհի Մարոն 1900 թվականի սկզբին ձերբակալվել է Ռուսաստանից և Միջին Ասիայից զենք տեղափոխելիս, սակայն հայրենասեր հայորդու՝ Գևորգ Կարաքեշիշյանի տված կաշառքով Սամարղանդի զինվորական դատախազը բավարարվել է զենքը բռնագրավելով⁴²: Սակայն Մարոն շարունակել է այդ նվիրական գործը Թիֆլիս վերադառնալուց հետո ևս:

1906 թվականին նշանավոր հայդուկապետ Սևքարեցի Սաքոյի հետ ամուսնանալուց հետո տեղափոխվել է Երևան: Ցավալի է, որ նրանց համատեղ կարճ կյանք էր վիճակված: Լեռնային կոհվներում հայդուկի մարմնի մեջ խրված գնդակը տարիներ հետո՝ 1909 թվականին, նրան գերեզման է տարել: Հենց նրա գերեզմանին սրբազան երդում տալով՝ Մարոն վերահաստատել է իրենց կյանքի գործը մինչև վերջ հասցնելու վճռականությունը: Ամուսնու մահից հետո նա կրկին Թիֆլիսում էր: Հովհաննես Թումանյանի օգնությամբ ծանոթացել է քաղաքի մեծահարուստների հետ, որոնց օգնությամբ հանգանակության գումարները հասցրել է աննախադեպ չափերի: Թիֆլիս-Ղազախ-Քարվանասարա-Դիլիջան-Երևան-Դավալու ուղեգծով զինատար ֆուրգոնը

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 147:

⁴¹ Բեգլարյան Ի., Մահկանաբերդի արծիվը, Սևքարեցի Սաքո, Երևան, 2010, էջ 40, 180, 250:

⁴² Մամյան Ի., Մեթերիեն բանտի կալանավորը, Երևան, 1989, էջ 330:

Մարոյի ուղեկցությամբ հրացաններ ու փամփուշտներ է տեղափոխել Արևմտյան Հայաստան: Հայերեն, ռուսերեն, վրացերեն և թուրքերեն լեզուների տիրապետումը, բնածին համարձակությունն ու ծանր իրավիճակից դուրս գալու հնարամտությունը օգնել են նրան: Բայց միշտ չէ, որ մահացու վտանգը շրջանցել է խիզախ կնոջը: 1909 թվականի վերջերին նա ծերբակալվել է և շուրջ հինգ տարի անցկացրել Սամարղանդի բանտում⁴³: Բանտից դուրս գալուց հետո քիչ բան է մնացել նրա երբեմնի շքեղ գեղեցկությունից: Մազերը կիսով չափ ճերմակել են, դեմքը պատվել է կնճիռներով: Միայն ուժեղ ու կրակոտ աչքերն են նույնը մնացել: Նրա մեջ պահպանվել է ըմբոստ, մարտնչող ոգին, և վերադարձից ընդամենը օրեր հետո կրկին առաջվա զինատարն էր: Երկու անգամ հաջողությամբ զենք է հասցրել Նորշեն: Նրա անունը վաղուց հայտնի էր ֆիդայական աշխարհում: Սևքարեցի Սաքոյի զենքի ընկերները, այդ թվում՝ ֆիդայապետ Նիկոլ Դումանը, իմացել ու ողջունել են, որ նա ազատվել է բանտից՝ շարունակելով իրագործել սրբազան երդումը:

1914 թվականին հոկտեմբերին՝ Սևքարից Դիլիջանով հրացաններ ու փամփուշտներ տեղափոխելիս, ավազակային հարձակման արդյունքում Մարոն կնքել է իր մահկանացուն: Նա կռվել է մինչև վերջ՝ նույնիսկ սպանելով այդ ավազակներից մեկին: Սակայն դարանակալ գնդակը վերջ է տվել այդ անվեհեր ու քաջասիրտ հայուհու կյանքին⁴⁴:

Հայոց 19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի ազգային-ազատագրական պայքարի պատմությունը վկայում է, որ քաջարի ու արիասիրտ տղամարդու կողքին միշտ էլ վճռական պահե-

⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 331:

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 333:

րին հայտնվել են խիզախ ու անվախ հերոսուհի հայուհիներ, հատկապես մայրեր, որոնք ոչ միայն ոգևորել են նրանց թշնամու դեմ մինչև վերջ պայքարելու կոչերով, այլև իրենք են զենքը ձեռքին կռվել ոսոխի դեմ՝ սխրագործությունների ու անձնազոհության օրինակներ ցույց տալով: Շատ հաճախ նրանք ակտիվորեն մասնակցել են հայդուկային կռիվներին, զինատար խմբերի աշխատանքներին, ստանձնել են հետախույզի վտանգավոր և պատասխանատու գործը, անցնելով թշնամու թիկունքը՝ անհրաժեշտ ու կարևոր տեղեկություններ են բերել կռվողներին:

Հայուհին կնոջ կամ մոր կերպարով միշտ եղել է օջախի պահապան հրեշտակը, հերոսներ ծնող մայր, ազգային ոգով սերունդներ կրթող ու դաստիարակող ազգային հեղափոխական գործիչ: Լինելով ազգային գաղափարախոսության կրողը՝ վարժուհու կարգավիճակով հայուհին, նաև լոռեցի կանայք դաստիարակել են ազգային-ազատագրական պայքարի նվիրյալների, տղամարդկանց ու կանանց բազմաթիվ սերունդներ, հիմնել օրիորդաց գիմնազիաներ, բարեգործական հաստատություններ, որբանոցներ՝ լինելով վերջիններիս մայրական գուրգուրանք տվող ու հոգևոր սնունդ մատակարարողը:

Անշուշտ, հերոս ազատամարտիկի ոգու, կորովի և հայրենասիրական նվիրումի մեջ մեծ է հայ մոր դերը: Հայոց ազատագրական պայքարին զինվորագրված ֆիդայական (հայդուկային) պայքարի հերոս մայրերից՝ Սոսե և Աննա Մայրիկներից մինչև 1915-1923 թվականների ինքնապաշտպանական վերջին դյուցազնամարտերում աչքի ընկած հերոսուհիները ապագա սերունդներին թողեցին հանուն ազգի ազատագրության կռվելու և նահատակվելու պատգամն ու պատմական կարևորագույն դասը: Այն լավագույնս յուրացրին Արցախյան ազատամարտի հերոսուհիները, որոնք, տղամարդկանց կողքին քաջաբար կռվելով,

ազատագրեցին հայոց հինավուրց հողը՝ Արցախը: Նրանք իրենց ներդրումն ունեցան նաև Հայկական երկրորդ հանրապետության՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության կայացման գործում:

Edik Minasyan, Yerevan State University, Dr. Hist. Sci., Professor,
The role of the heroic women of Lori in the Armenian national liberation struggle in the late 19th and early 20th centuries

In the second half of the 19th century, the changes that took place in Europe, particularly in the Ottoman and Russian empires, including the revitalization of public life, redefined the role of the Armenian women. The latter, being involved in the Armenian national liberation struggle, distinguished themselves with innovative patriotic initiatives. Owing to their efforts, many girls' colleges and schools were opened at the end of the 19th and the beginning of the 20th century, where Armenian women played a major role in the education and upbringing of the generation involved in the national liberation struggle. With the direct participation of Armenian women, many companies and associations were founded. Tamara and Zhenya Adamyans, born and raised in Tiflis, natives of Lori, notable Armenian women Natalia Amirkhanyan-Muradyan, Natalia and Satenik Matinyans, Mariam Tumanyan and others made a great contribution to the development of these structures. Those heroic women, being the first revolutionaries and figures of the national-liberation movement, educated and brought up a whole generation, a whole constellation of famous freedom fighters, who by their actions proved the willingness and importance of serving their own people and motherland, and also confirmed the idea that apart from liberating the motherland from foreigners there is no other mission. Many of them gave their lives for the freedom of generations, always remaining faithful to the messages of the first revolutionary heroines.

This study is dedicated to the life and activities of these noble and heroic Armenian women, whose origin was from Lori. Many facts are presented to the reader for the first time.